

CÂHİLİYE DÖNEMİNDE YARGI SİSTEMİ

Justice System in the Period of Jahiliyya

Mustafa Necati BARIŞ
Ankara Üniversitesi SBE. Doktora Öğrencisi
E-posta: mnecatibaris@hotmail.com

Öz

Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu evrensel mesajla birlikte kurulan ve ondan sonraki dönemde Müslümanların yapmış olduğu büyük katkılar sayesinde büyüyüp gelişen İslâm medeniyeti incelendiğinde, tarihte eşine az rastlanır bir medeniyet karşımıza çıkar. Ancak son peygamber Hz. Muhammed'in geldiği toplumu ve bu toplumun temel dinamiklerini bilmeden İslâm medeniyetini ve kurumlarını doğru anlamak ve anlatmak, İslâm Tarihi'nin ilk dönemindeki gelişmeleri isabetli bir şekilde tahlil edebilmek mümkün değildir. Biz de bu düsturdan hareket ederek Câhiliye dönemini ve özellikle o dönemdeki yargı sistemini incelemeye çalıştık. Bu bağlamda İslâmdan önceki Arap toplumunun neden "Câhiliye" olarak nitelendirildiğine ve câhiliye araplarının siyasî ve sosyal hayatlarına da, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, araştırmamızda yer verdik.

Anahtar Kelimeler: Câhiliye, Arap, Medeniyet, Yargı, Sistem

Abstract

When we examined the Islamic civilization which established with the universal message of the Prophet Muhammed and developing by Muslims after him, appears a unique civilization. However, without knowing the society and its basis, that is impossible to discover Islamic Civilization's early period developments. By this way of acting, we tried to search the period oh Jahiliyya and especially the Justice System of Jahiliyya. In this context, for a better understanding, why before Islam called Jahiliyya and Jahiliyya Arabs political and social lifes, was discussed.

Keywords: Jahiliyya, Arab, Civilization, Judiciary, System

Giriş

İslâmın hem Kur'ân, hem de hadisler aracılığıyla üzerinde önemle durduğu hususlardan biri de, haksızlığın her türlüsünü ortadan kaldırmaya yönelik olan adâlet anlayışıdır. Bundan dolayıdır ki, toplum içinde yargı görevi alacak olanların, bu ilkeye titizlikle uymaları gerektiğini hem Kur'ân'da,¹ hem de Sünnet'te² görmekteyiz. Gerçekten de Allah, her türlü iş, davranış ve sözlerimizde bu prensibe yani adâlete uymamızı emreder. Bunun sonucunda da tüm haksızlıklar ortadan kalkacak ve topluma adâlet yerleşecektir.³

İşte insanoğlu tarih boyunca, İslâmın olmazsa olmaz prensiplerinden birisi olan adâleti gerçekleştirmek ya da bir başka deyişle toplum içerisindeki anlaşmazlıklara çözüm bulmak ve haksızlıklara engel olmak için sürekli bir arayış içerisinde olmuştur. Bu arayışına da, ilk insan Hz. Âdem'den bu yana bazen toplum içerisinde sözü geçen bir kişiyle bazen de kanunlar ve kurumlar aracılığı ile çözüm bulmaya çalışmıştır. İslâm Medeniyeti bu arayışını, Hz. Peygamber'in temellerini attığı ve tarihte bir eşi daha olmayan bir kurumsallaşma süreciyle sonuçlandırmıştır. Ancak bu kurumsallaşma o kadar kolay olmamıştır. Her şeyden önce Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderildiği coğrafyayı ve toplumu anlamadan yahut iyi analiz etmeden bu kurumsallaşmayı değerlendirmek çok zordur. Çünkü İslâm geldiği toplumu yani câhiliye araplarını bir Asr-ı Saadet toplumuna dönüştürmüştür. Bu dönüşüm de bir anda değil yaklaşık 23 senede gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında Hz. Peygamber, geldiği toplumun kültürünü oluşturan örf, âdet ve geleneklerini tamamen yok saymak yerine bunlardan dine uygun olanların bir kısmını ıslah ederek bir kısmını da olduğu gibi kabul etmiş geriye kalanları ise kaldırmıştır. Onun için İslâm Tarihi ve Medeniyeti incelenirken muhakkak Câhiliye kültürü de iyi bir şekilde analiz edilmelidir.

1. Câhiliye Kavramı

İslâm öncesi Arapların dinî ve sosyal hayat anlayışlarını ifade eden "Câhiliye" kelimesi, "ج•ل" (c-h-l) kökünden türetilmiş olup, eski sözlüklere göre ilmin zıddı olan "bilgisizlik" anlamına gelmektedir.⁴ Bu durumda

¹ Sâd, 38/26; Mâide, 5/48

² Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, tdk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1424/2003, s. 641 (Kadâ 2, had no: 3573, 3575); et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *el-Câmiü'l-Kebîr*, thk. Beşşâr b. Avvâd, I-III, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1998, III, 5-6, 11 (Ahkâm I, 4, had no: 1322, 1330)

³ Mâide, 5/8; Nisâ, 4/58; Nahl, 16/90

⁴ İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fadl (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Hâşim Mummmed eş-Şâzelî, I-VI, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1119/1707, I, s. 713-714; ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî (1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I-XL, Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1993 (1965-2001), XXVIII, s. 255

cahiliye devri “bilgisizlik devri” anlamına gelmektedir. Çağdaş araştırmacılar ise bu kavrama başka bir anlam yüklemektedirler. Onlara göre eski Arap şiirinde “cehl”, ilmin zıddı olarak kullanılmakla birlikte bu, kelimenin ikinci anlamıdır. Birinci anlamına göre ise câhil; azgın, arzularının esiri, hayvanî hislerin peşinde koşan, vahşi, şiddet taraftarı ve sabırsız kişidir. Bu şekilde “cehl” kelimesi ilmin değil, “hilm”in zıddı olmaktadır.⁵ Dolayısıyla cahillikten bilgisizlik değil, bildiği halde bilgisizce hareket kastedilmektedir. Zira İslâm öncesi dönemdeki Arapların hayatları ve faaliyetleri incelendiğinde onların çevrelerinde yaşayan insanlardan akıl ve bilgi potansiyeli yönünden hiç de geride olmadıklarını gösteren pek çok delil bulmak mümkündür.⁶

Câhiliye kavramı ve davranışları için Habeşistan kralı Necâşî huzurunda Müslümanlar adına konuşan Câfer b. Ebû Talib’in şu sözleri çok dikkat çekicidir: “Ey Hükümdar! Allah aramızdan birini seçip de onu kendisi için elçi olarak gönderene kadar biz cahillerdendik, putlara tapar, ölü hayvan eti yer, fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarına riayet etmez, komşuluk haklarını tanımazdık. Güçlü olanlarımız zayıfları ezerdi. Uzun müddet bu halde yaşadık. Sonra Allah bize aramızdan soyunu, doğruluğunu, güvenilirliğini ve namusluluğunu bildiğimiz bir Peygamber gönderdi. O bizi Yüce Allah’ın birliğini tanımaya ve ona ibadet etmeye çağırdı. Ağaç ve taştan yaptığımız putlara tapmaktan Allah’a ortak koşmaktan uzaklaştırdı. Bize doğru söylemeyi, emanete ve akrabalık bağına riayet etmeyi, komşularla güzel geçinmeyi; haramdan, kan dökmekten sakınmayı emretti. Fuhuştan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadına iftira etmekten menetti. Yine O, bize diğer insanlara kötülük yapmaktan çekinmeyi, sadece Allah’a ibadet etmeyi, sadaka vermeyi, oruç tutmayı ve her çeşit iyi ve güzel fiiller işlemeyi öğretti.”⁷

Câhiliye kavramı genel anlamda gerek Kur’ân⁸ gerekse hadislerde İslâm’dan önceki inanç, tutum ve davranışları İslâmî dönemdekinden ayırt etmek için kullanılmıştır. Bununla birlikte câhiliyenin, yaşanmış ve bitmiş olan bir tarihî süreci değil, bir kültürü temsil ettiği unutulmamalıdır. Böyle olduğu içindir ki, İslâm’dan sonra, hatta Hz. Peygamber döneminde dahi câhiliye davranışlarına tesadüf etmek mümkün olmuştur. Nitekim Kur’ân-ı

⁵ Tülücü, Süleyman, “Cahiliye Kelimesinin Mana ve Menşe’i”, *A.Ü. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Erzurum, 1980, s. 279-281

⁶ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009-2011, I, s. 66

⁷ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *İslâm Tarihi (Sîret-i İbn Hişâm Tercemesi)*, trc. Hasan Ege, I-IV, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006, I, s. 448-449; İbnü’l-Esîr, İzzeddîn Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi’t-Târîh*, thk. Ebu’l-Firâ’ Abdullah el-Kâdî, I-X, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1987, I, s. 599; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Hicr li’t-Tibâa, Cize, 1997, IV, s. 183; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi I*, s. 66

⁸ Âl-i İmrân, 3/154; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26

Kerim ve hadislerde bu dönemin belirgin davranışları kan davası, içki, kumar, kabilecilik gibi alışkanlık ve uygulamalar câhiliye davası olarak kabul edilmiş, bu hususta gayret sarf edenler hem vahiy, hem de Rasûlüllah'ın diliyle kınanmıştır. Örnek vermek gerekirse, Kur'an'da insanlar "câhiliye zannından" sakındırılmış,⁹ Hz. Peygamber'in hanımları "câhiliye dönemi kadınları gibi açılıp saçılmamaları" konusunda ikaz edilmiş,¹⁰ ayrıca bütün Müslümanlar "câhiliye taassubuna" düşmemeleri için uyarılmış¹¹ ve nihayet Müslümanlara "câhiliye idaresini mi aradıkları" sorulmuştur.¹² Benzer şekilde Allah Rasûlü de "câhiliye davasıyla hak iddia eden bizden değildir"¹³ demek suretiyle İslâm'dan sonraki olumsuz tavırları da câhiliye anlayışı olarak tanımlamış ve ümmetini bu hususta açıkça uyarmıştır. Hatta "Ümmetimin içinde câhiliye döneminden kalma dört âdet vardır: Asaletle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur beklemek ve ölünün arkasından yüksek sesle ağlamak",¹⁴ ifadeleriyle Müslümanların bu alışkanlıklardan kolayca vazgeçemeyeceklerini de bildirmiştir. Buradan yola çıkarak câhiliye sadece İslâm'dan önceki tarihsel dönem şeklinde tanımlamanın hatalı, en azından eksik olduğu ortaya çıkar.¹⁵

İslâm'dan önceki câhiliye kültürünün en dikkat çekici özellikleri kısaca şöyle sıralanabilir: Câhiliye devrinde din ve inanış olarak putperestlik yaygın hale gelmişti. Her kabile üyesi kendi kabilesinin veya başka kabilelerin putlarına saygı göstermek zorundaydı. Put ise görünmeyen ruhsal varlıkların somut bir şekli veya bir aracı idi. Nihaî bir ilah değildi. Putlar bir anlamda kabile ve aşiretlerin özerkliğini simgelemekle kalmıyor, onları bir arada tutan soy bağına da destek veriyordu. Toplumda ahlak, mürüvvet, cömertlik ve şeref gibi olgular tam bir gösterişe ve kaba kuvvete dönüşmüş; kibir, gasp, içki, kumar, fuhuş, faiz, hırsızlık ve yetim malı yeme alabildiğine yaygınlaşmış, aile kavramı yozlaşmıştı. Kabile asabiyeti, zorbalık, zulüm, haksızlık, adaletten, sulh ve nizamdan yoksunluk, çapulculuk, insan haklarını çiğnemek, insanların soylarından dolayı ayıplanması veya üstün görülmesi, çocukları öldürmek, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmek, vahşi tavırlar, kan davası gibi davranışlar o döneme damgasını vurmuştur ki,

⁹ Âl-i İmrân, 3/154

¹⁰ Ahzâb, 33/33

¹¹ Fetih, 48/26

¹² Mâide, 5/50

¹³ el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, el-Mektebetü's-Selefiyye, Kahire, 1400/1980, I, s. 400 (Cenâiz 39, had. no: 1298)

¹⁴ Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri (261/875), *Sahihu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, II, s. 644 (Cenâiz 10, had. no: 934); Ayrıca bkz. Tirmizî, thk. *Câmi' II*, s. 315 (Cenâiz 23, had no: 1001)

¹⁵ Câhiliye kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007, s. 13-104; Fayda, Mustafa, "Câhiliye", *D.İ.A.*, İstanbul, 1993, VII, s. 17-19; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi I*, s. 67-68

bunlar “Mesâlibü'l-Arab” (Arapların ayıpları) olarak adlandırılmıştır. Bu adetler toplumda yaygın olarak görülmekle birlikte, Arapların tamamı bu davranışları benimsemiş değildir. Genel anlamda câhiliye kültürü içinde hayatlarını sürdüren insanların da zaman zaman takdire şayan davranışlarına da şahit olunmuştur. “Fedâilü'l-Arab” (Arapların faziletleri) olarak bilinen bu güzel hasletlerin başta gelenleri bağımsızlık ve özgürlüğe düşkünlük, yiğitlik, cesaret, sabır, zayıfı koruma ve güçlüye karşı koyma, cömertlik, ahde vefa, misafirperverlik, kendine sığınanı himaye etme ve kanaatkârlık bunlardandır.¹⁶ İslâm, Câhiliye dönemindeki Arapların güzel davranışlarına sahip çıkmış onları korumaya çalışmıştır.¹⁷

2. Câhiliye Döneminde Siyasî ve Sosyal Hayat

Câhiliye dönemindeki yargı sistemini ortaya koyabilmek için İslâm'dan önceki Arap tarihini iyi anlamak gerekir. Bundan dolayı makalemizin bu kısmında daha çok Hicaz bölgesi merkeze alınarak İslâm öncesi Arap toplumunun siyasî ve sosyal hayatı genel olarak ele alınacak ardından yargı sistemi açıklanacaktır.

Araplar, tarihî açıdan iki büyük kısma ayrılır. Bunlar *Arab-ı Bâide* ve *Arab-ı Bakiye*. *Arab-ı Bâide* nesli tükenen ilk Arap topluluklarına denir. Âd, Semûd, Tasm ve Cedis nesli tükenen ilk Arap topluluklarındandır. *Arab-ı Bakiye* ise soyları devam etmekte olan Arap topluluklarına denir ki bunlar da *Arab-ı Âribe* ve *Arab-ı Müsta'ribe* olmak üzere iki ana kola ayrılırlar. *Arab-ı Âribe*, Kâhtânîler denilen kabile gruplarından oluşmakta olup anayurtları Güney Arabistan ya da Yemen'dir. *Arab-ı Müsta'ribe* ise aslen Arap olmayıp sonradan Arapça'yı öğrenmek suretiyle Araplaşmış kabul edilen kabileleri içine alır. Hz. İsmail'in soyundan gelen bu kabileler, daha çok İsmâîlîler ya da Adnânîler olarak bilinmekte olup anayurtları Kuzey Arabistan yahut Hicaz'dır.¹⁸

Toplumsal açıdan ise Araplar bedevî ve hadarî olmak üzere başlıca iki kısma ayrılır. Çöl ve vahalarda develeriyle birlikte göçebe olarak çadırlarda yaşayan Araplara bedevî; köy, kasaba ve şehirlerde yerleşik hayat yaşayanlara da hadarî denir. İslâmiyet'in ortaya çıktığı sıralarda Arabistan'ın güneyinde yaşayan kabileler hadarî, orta ve kuzey Arabistan'da yaşayan Adnânî ve Kâhtânî kabilelerinin ise bir kısmı bedevî bir kısmı da hadarî idi. Bedevîler geçimlerini hayvancılık, avcılık, ticaret ve baskın gibi yollarla temin ederler; tarım, el işleri ve sanatları ile denizcilikten hoşlanmazlar,

¹⁶ Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2004, s. 42; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi I*, s. 68

¹⁷ Arı, Mehmet Salih, “Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci-Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi*, Konya, 2004, Sayı: 4, s. 178

¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye III*, s. 100; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. Sadreddin Gümüş, I-XII, Kayıhan Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul, 1987, I, s. 26; Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap”, *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, III, s. 273; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 33-34

bunları hakir görürlerdi. Temel besin maddeleri hurma, et, süt ve süt ürünleridir. Bunun yanında zaruri ihtiyaçlarını temin için köylere ve kervanlara baskın düzenlerlerdi. Ticaret de yaparlar, ihtiyaç duydukları malzemeleri şehirlerden değiş-tokuş usulü ile temin ederlerdi. Bazı Bedevîler ise gelir elde etmek için ticaret kervanlarına deve temin ederler, kılavuzluk ve muhafızlık yaparlardı. Bedevîler Arap dilini en temiz ve doğru şekilde kullanırlardı. Onun için şehirli çocuklarını doğru Arapça öğrenmeleri için çöle gönderirlerdi.¹⁹

Yerleşik hayat yaşayan Araplar, yani hadarîler, köy, kasaba ve şehirlerde kendilerine mahsus mahallelerde kerpiçten veya taştan yapılan evlerde otururlardı. Yemen ve çevresinde, Sâsânî ve Bizans sınırlarında krallıklar kurmuş olan Arap kabileleri ile Mekke, Medine ve Tâif'te oturan kabileler hadarîdirler. Tâif ve Medine gibi ziraata elverişli yerlerde oturan hadarîler geçimlerini genellikle tarımla; Mekke gibi ziraata elverişli olmayan merkezlerde ise ticaretle temin ederlerdi. Bedevîlik ve hadarîlik arasında, yarı göçebe hayatı yaşayan Araplar da vardı. Ticaret kervanlarının uğradığı konaklama yerlerinin bulunduğu vaha ve vadilerde yaşayan kabileler bunun en güzel örneğidir.²⁰

Hayat şartlarının ve geçim kaynaklarının farklı olmasına rağmen, gerek bedevîlerde ve gerekse hadarîlerde sosyal yapının bir tek temeli vardır. O da bağları, gelenekleri ve ahlâkî değerleriyle "kabile"dir. Kabile, aynı soydan gelen insanların oluşturduğu ve fertlerin birbirine nesep (kan bağı) yoluyla bağlandıkları topluluktur. Nesep, asabiyetin temelini teşkil ettiği için, ister bedevî ister hadarî olsun her Arap nesebini korumaya özen gösterir ve ecdadının adını ezbere bilirdi. Kabile daha çok, erkeğin soyundan gelen akrabalık bağına dayanırdı. Fakat dışarıya da tamamen kapalı değildi. Hilf (antlaşma, ittifak), civâr (resmî koruma teminatı) ve velâ (korumaya alma, dost kılma) yoluyla da akrabalık bağı kurulabilirdi. Bir kimse kabilesini terk eder veya kabilesinden kovulursa, başka bir kabile mensubunun himayesine girdiğinde veya müttefiki olduğunda, o kabilenin bir üyesi olurdu. Böyle birisine halîf (antlaşmalı, müttefik) denilirdi. Resmî koruma teminatı altındaki kimseye ise câr denirdi. Savaş veya baskın sonucu ele geçen veya satın alınan köle azat edilirse velâ bağı kurulur; azat edilen köle, azat eden kabilenin mevlâsı olurdu. Birçok bakımdan halîf, câr ve mevlâ kabilenin üyesi gibi muamele görürdü.²¹

Her kabile eşit hak sahipleri arasından seçilen reisler (şeyh, seyyid, emîr, rab, melik) tarafından idare ediliyordu. Kabile reisi bir kral gibi mutlak

¹⁹ Fayda, Mustafa, "Bedevî", *D.İ.A.*, İstanbul, 1992, V, s. 312-313; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 35; Daha geniş bilgi için bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Câmîatü Bağdâd, 2. Baskı, Bağdat, 1993, IV, s. 271-413; Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 38-43

²⁰ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 35; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 44-45; Ayrıca bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal IV*, s. 271-413

²¹ Fayda, "Bedevî" III, s. 313; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 35-36

otoriteye sahip değildi; emretmekten ziyade, istişare sonucunda karar alan ve anlaşmazlıklar meydana geldiğinde hakemlik yapan kişi konumundaydı. Reis (şeyh) kabile toplantısını yönetir, diğer kabilelerle ilişkilerde soyunu temsil ederdi. Savaş ilan etmek ve yönetmek, ganimetleri taksim etmek, antlaşmalar yapmak, diyet ödemek, esirleri kurtarmak, gelen misafirleri karşılamak ve ağırlamak, göç sırasında çadır kurulacak yerleri belirlemek, şeyhin görevleri arasındaydı. Ayrıca tüm bu işleri yaparken kabile reisine danışmanlık yapan bir de meclis bulunmaktaydı.²²

Yerleşik hayat yaşayanların toplum yapısı da bedevîlerinki gibi kabile esasına dayanıyordu. Ancak yerleşik hayata geçmenin özelliklerinden kaynaklanan birtakım değişiklikler göze çarpmaktaydı. Meselâ Mekke'de oturan Kureyş kabilesinde şeyhlik sistemi ortadan kalkmaya yüz tutmuştu. Şeyhe yardımcı olan meclis de farklılaşmıştı. Bedevîlerdeki kabile meclisinin şehirdeki karşılığı olan "mele" mevcut idi. Mele' her oymaktan önde gelen bir veya iki kişinin oluşturduğu meclisti. Bu meclisin nüvesini Kureyş kabilesini bedevîlikten hadarîliğe geçiren Kusay tarafından ihdas edilmiş olan meclis teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu, Kureyş'in kabile yapısına hadarîliğin getirdiği bir yenilikti. Mele'in yaptırım gücünden çok ahlâkî otoritesi vardı. Bu kurum, siyâsî anlamda bir parlamento ve şeyhler meclisi değil; ancak önemli işlerde ve ihtiyaç duyulduğunda görüşlerine başvurulmuş bir danışma meclisi idi. Etkili kararlar oybirliği ile alınan kararlardı. Mele', çoğunlukla uzun inceleme, düşünme ve görüşmeler sonucu karar verirdi. Bu meclis, yeniliği kolay kolay kabul etmeyen tutucu insanlardan oluşuyordu. Bazen bir görüşe, etkili bir reis tek başına karşı çıkabilirdi. Kureyş'in bir bütün olarak başkanı ve Mekke'de merkezî bir otorite bulunmuyordu. Mele'in toplantı yeri Dârünnedve idi. Mele', aile düzeyinin üzerindeki ve şehrin tamamını ilgilendiren işlere bakardı; şehrin güvenliğini ve geleceğini ilgilendiren kararlar alırdı; Kureyş'in sevk edeceği kervanın yönünü belirlerdi. Kervanlar Dârünnedve'nin önünden kalkarlardı ve dönüşte burada konaklardı. Mekke halkının bu meclisin üyelerinin seçiminde veya tayininde rolü mevcut değildi. Peygamberliğin Mekke döneminde mele'in üyeleri Hz. Peygamber'in baş muhalifleriydi.²³

Araplarda toplum düzeninin esasını, fertleri aileye, aileleri de kabileye bağlayan kabile ruhu yani "asabiyet" oluşturur. Asabiyet kişinin dar anlamıyla baba tarafından akrabalarını, genel anlamıyla da kabilesini

²² Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1982, s. 99-100; Apak, Adem, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2001, Sayı: 10/1, s. 179; Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2002, s. 4; Fayda, "Bedevi" III, s. 314; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 36; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 43

²³ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 35-36; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İmaj Ajans, Ankara, 2003, II, s. 849; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 45, 50

desteklemesi ve her durumda kabilesi adına hareket etmesi duygusudur. Çöl şartları içerisinde düzenli merkezî bir devlet teşkilatı ve sistemli bir hukuk organizasyonundan mahrum olan Arap toplumunda, bir ferdin veya kabilenin başkaları tarafından saldırıya uğramasını engelleyen, herhangi bir saldırının meydana gelmesi sonucunda bunun tazminini sağlayan en önemli unsur asabiyettir. Asabiyet düşüncesi Arap toplumunda güvenliğin sigortası olarak kabul edilmekle birlikte, aynı zamanda küçük çatışmaların büyük kabile savaşlarına dönüşmesine de çoğu zaman sebep olabilmektedir. Bu nedenle cahiliye hayatı yıllar süren yıkıcı kabile savaşlarına sahne olmuştur.²⁴

3. Câhiliye Döneminde Yargı Sistemi

Özetlemeye çalıştığımız bu siyasî ve sosyal durum şüphesiz İslâm öncesi dönemde Arapların hukukî hayatlarına da tesir etmiştir. İnsan için toplum, toplum için de hukuk düzeni yani kanun zorunludur. Bu zorunluluk ise istisna tanımaz. Ancak hukuk her zaman yazılı yahut düzenlenmiş kanunlara dayanmaz. Bazen de örf, âdet ve gelenekler kanunların yerini alır. İşte câhiliye devrinde de durum böyledir.

İslâm'dan önce Arapların bugünkü gibi bir devlet sistemleri (yasama-yürütme-yargı), kanunları ve kurumları yoktu. Yine bu anlamda Arapların, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için başvuracakları herhangi bir adlî teşkilatları, güven ve huzuru sağlayan emniyet teşkilatları ve dış tehlikeleri uzaklaştıracak orduları da yoktu. Yürütme yetkisini elinde bulundurup, suç işleyeni yakalayıp hak ettiği cezayı veren bir hükümet bulunmadığı için vergi vermekle de mükellef değillerdi.²⁵

Câhiliye devri Araplarının bugünkü anlamda bir yargı sistemleri ve anayasaları olmamasına rağmen, câhiliye hukuku veya kanunları denilebilecek “örf” ve “âdetleri” vardı. Bununla beraber o dönemin Arap yarımadasının her tarafında farklı hukuk uygulamaları görülürdü. Örneğin güneydeki Yemen bölgesinde kanunlar, hükümdarların emirleridir. Doğu ve kuzeydoğu bölgesinde ise Zerdüşt dini tesiri altındaki Sasani hukuku mevcuttu. Öte yandan bu bölgede bulunan Hıristiyanlar, hukuki ilişkilerinde Roma hukuku ile karışık kilise örf ve âdetlerini esas almışlardı. Hicaz bölgesindeki Yahudiler Tevrat ve şerhi Talmut hükümlerini uygulamışlar, onlarla birlikte yaşayan Araplar ise Yahudi kanunlarına bağlı kalmışlardı. Kuzeyde Suriye ve Filistin bölgesinde Roma Hukuku uygulanıyordu.²⁶

²⁴ Çağrırcı, Mustafa, “Asabiyet”, *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, III, s. 453; Apak, “İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, s. 179-180; Sariçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 38

²⁵ Hasan, *İslâm Tarihi I*, s. 73; Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, trc. Ali Şafak, Sırdaş Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1976, s. 55; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 864

²⁶ Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 17; Bardakoğlu, Ali, “Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği”, *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Ensar Vakfı Yay., Bursa, 1990, s. 94, 101; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*,

Daha önce de belirttiğimiz gibi İslâm'dan önce Hicaz-Arap toplumunda merkezi bir otorite mevcut olmayıp kabile ve aile birliğine dayalı ve genelde göçebe bir hayat tarzı hâkim olduğundan, hukukî anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözülmesinde adli işleri yürütecek bir yargı organından ziyade gelenekler, kabile büyükleri ve özellikle de hakemler önemli bir rol üstlenmekteydi.²⁷

Hakemler, şan ve şeref sahibi, doğru, emin, adaletiyle tanınmış, tecrübe birikimi ve saygınlığı bulunan kimseler olup; kabile reislerinden (şeyh, seyyid) ya da kâhinler ve arrâflardan (falcı, münecim) seçilirdi.²⁸ Hakemlere daha çok soy ve başka hususlardaki karşılıklı üstünlük iddialarından çıkan ihtilaflar (münâfere), su hakkı ve kan davaları götürülürdü.²⁹ Yine hakemler erkeklerden olduğu gibi kadınlar arasından da seçilirdi.³⁰ Kaynaklarımız o dönemin meşhur hakemlerinin isimlerini mensup oldukları kabileleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Bu dönemin meşhur Arap hakemleri arasında Temîm kabilesinden Rebîa b. Muhâşin, Eksem b. Sayfî, Damre b. Damre, Hâcib b. Zürâre, Akra' b. Hâbis; Kays kabilesinden Âmir b. Zarib; Sakif kabilesinden Gaylân b. Seleme; Esed b. Huzeyme'den Süveyd b. Rebîa; Kinâne kabilesinden Safvân b. Ümeyye; Hâşimoğulları'ndan Abdülmuttalib b. Hâşim, Ebû Tâlib b. Abdülmuttalib, Zübeyr b. Abdülmuttalib; Ümeyyeoğulları'ndan Harb b. Ümeyye, Ebû Süfyân b. Harb gibi kişiler, hatta Suhr binti Lukmân, Hind binti Hasen, Cum'a binti Hâbis, Husayle binti Âmir b. Zarib gibi meşhur kadın hakemler sayılmaktadır.³¹ Özellikle bazı hakemler kabileler üzerinde büyük bir güven meydana getirmişlerdi. Örneğin câhiliye döneminde Mekke'deki kabileler ihtilafa düştüklerinde Âmir b. Zarib el-Advânî'nin hakemliğine başvururlar, en karmaşık durumları ona götürürler ve onun verdiği hükme razı olurlardı.³²

s. 41, 55 ; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 43; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 28; Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağrı yayınları, İstanbul, 1980, s. 24; Köprülü, Fuat, "Fıkıh", İ.A., M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1977, IV, s. 615;

²⁷ Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 55-56; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 864

²⁸ el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîh*, I-III, Matbaatü Brill, Leiden, 1883, I, s. 299; Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 636, 638; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 55; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, sdş. Mümin Çevik, I-V, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1976, I, s. 324; Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, s. 36; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 43; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 100; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 4

²⁹ Ya'kûbî, *Târîh I*, s. 299; Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 638

³⁰ ez-Zebidî, *Tâc'ul-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, XXXI, s. 512; Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 638-639

³¹ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. İlze Lichtenstadter, Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y., s. 132-137; Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (272/885), *Kitâbü'l-Müntekâ fi Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, I-II, Leipzig, 1859, II, s. 142-143; Ya'kûbî, *Târîh I*, s. 299-300; Zebidî, *Tâc'ul-Arûs XXXI*, s. 512; Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 637-639

³² İbn Hişâm, *Sîret I*, s. 170-171; Ya'kûbî, *Târîh I*, s. 299; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye III*, s. 234

Câhiliye devrinde hakemlerin önceden belirlenmiş bir görev yeri yoktu. Yine ister yabancı (kabile dışından), isterse hemşeri (kabile içinden) olsun, bir hakemin tercih edilmesi kesinlikle tarafların seçimine bağlı idi.³³ Örneğin, Kâ'be'nin köşe duvarına Haceru'l-Esved'i yerleştirme şerefine kime ait olacağı konusunda ihtilâfa düştüğünde, Mekkeliler bu kişinin rastgele seçimini kabul etmişlerdi. Oradan ilk geçecek olan hakem olarak seçilecekti ve bu kişi daha o zamanlar çok genç bir yaşta olan Hz. Muhammed olmuştu.³⁴ Yine Kusay'ın taraftarları ile Mekkeliler Huzâ'alıların ileri gelenleri arasında çıkan tartışmada Ya'mur b. Avf (Şeddâh) el-Kinânî adlı bir yabancı hakemliği kabul edilmişti.³⁵ Bunun dışında, Abdulmuttalib kendisinin keşfettiği Zemez Kuyusu'nun mülkiyeti konusunda Kureyşlilerle ihtilâfa düştüğü zaman, Sa'd b. Hüzeym kabilesinin kâhini olan bir kadının hakemliğine müracaat edilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştı.³⁶ Aynı tartışmanın akabinde Abdulmuttalib, Zemez kuyusunu kazarken Kureyş'ten gördüğü eziyet üzerine, Allah kendisine on erkek çocuk verir ve bu çocuklar kendini koruyacak duruma gelirse, bunlardan birini Allah için kurban edeceği adağında bulunmuş ve onun bu adağından dönme çaresini öneren de yine Secâh adında bir kadın kâhin olmuştu. Buna göre, oğul ve diyet olarak on deve arasında kur'a çekilecek, eğer kurada oğul çıkarsa on deve daha ilâve edilecekti; böylece kur'a çekme işlemi hayvanlara isabet edene kadar artırarak devam edecekti.³⁷

İslâm'dan önce Hicaz bölgesinde yargı görevini yerine getirecek devlete bağlı bir adlî organ bulunmaması, ceza gerektiren davaları ve bu cezaların tayin ve infazı konusunu yakından ilgilendirmekteydi. Örneğin her fert özellikle kendi kabilesi dışında cezayı gerektiren bir davayla karşı karşıya kaldığı zaman kendi hakkını aramak, savunmak ve almak durumundaydı. Eğer böyle bir durumla karşı karşıya kalan kimse maddî bakımdan güçlü ise hakkını almada sorun yaşamazdı. Fakat zayıfsa çoğu

³³ Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 18; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 865

³⁴ İbn İshâk, Muhammed (151/768), *Siyer*, thk. Muhammed Hamidullah, çev. Sezai Özel, Akabe Yayınları, İstanbul, 1988, s. 156-162; İbn Hişâm, *Sîret I*, s. 256-265; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Dâru'l-Meârif, 2. Baskı, Kahire, 1967; II, s. 289-290; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh I*, s. 573; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye III*, s. 486-488

³⁵ İbn Hişâm, *Sîret I*, s. 172; İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 133-134; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye III*, s. 236

³⁶ İbn İshâk, *Siyer*, s. 73-77; İbn Hişâm, *Sîret I*, s. 198; İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001, I, s. 64-66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh I*, s. 550-551; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye III*, s. 335-337

³⁷ İbn İshâk, *Siyer*, s. 82-92; İbn Hişâm, *Sîret I*, s. 206-210; İbn Sa'd, *Tabakât I*, s. 69-70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh I*, s. 544-546; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye III*, s. 344-346

zaman hakkını alamazdı.³⁸ Câhiliye döneminde adam öldürmenin cezası, kısas yani ölümdü. Maktulün ailesi/kabilesi katilin kendilerine teslim edilmesini, kendi elleriyle intikamlarını almayı isterlerdi. Bu durumda ise, katili kabilesi koruduğu için, nesiller boyu düşmanlık ve kan davaları devam ederdi.³⁹ İşte böyle durumlarda kabileler genellikle huzursuz ve perişan olurdu. Hatta bazen kan davaları kabilelerin hayatına mal olurdu. Kabileler arası savaşların sürüp gittiği durumlarda, öleninin kan bedeli olan diyetin verilmesi, ihtilafı giderici bir çözüm olarak ortaya çıkmıştı. Diyet, ölen kişinin kabilesinin durumuna, cinsiyetine, sosyal mevkiine göre değişmekte olup genel olarak bir ölünün kanı karşılığı 10 deve idi.⁴⁰ Mekke şehir idaresinde diyetlerin ödenmesini ve zararların tespitini sağlamak üzere “Eşnak” görevi vardı.⁴¹ Daha çok zararların tespiti ve ödenecek tazminat miktarının belirlenmesinden ibaret olan bu görevi, miras yoluyla gelen bir başkan üstlenmişti. Kısasın kaçınılmaz olduğu kasıtlı cinayet ile zararın peşin ödenmesine imkân tanıyan ve cürüm (suç) işleme kastı ve niyeti taşımayan fiiller birbirinden belirgin bir şekilde ayırt edilirdi. Diğer tazminat ve telafi şekillerinden en çok bilineni ise “kan bedeli” yani diyet idi. Eşnâk görevini üstlenen başkanın bu tazminatları kendi cebinden ödemesi diye bir şey söz konusu değildi; o, sadece bilirkişi sıfatıyla ödenmesi gereken tutarı tespit ederdi.⁴² Kan davalarını çözüme kavuşturmaya yönelik olan bu görev, İslâm’dan önce Mekke’de Teym kabilesine aitti. Teym kabilesini temsilen bu görevi yürüten şahıs ise Hz. Ebubekir idi.⁴³

Câhiliye yargı sistemindeki yargılama usulü çok basit ve şifahi idi. İki taraf anlaşmaları hakemin huzurunda dâvânın yer ve gününü tespit ederlerdi.

³⁸ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 100; Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 18; Bardakoğlu; "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliye Hukuku Örneği", s. 101-102; Brockelmann, *İslâm Uhusları ve Devletleri Tarihi*, s. 4

³⁹ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 100; Bardakoğlu; "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliye Hukuku Örneği", s. 101; Brockelmann, *İslâm Uhusları ve Devletleri Tarihi*, s. 4

⁴⁰ Bardakoğlu; "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliye Hukuku Örneği", s. 102; Bardakoğlu, "Diyet", *D.İ.A.*, İstanbul, 1994, IX, s. 474

⁴¹ İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Aşâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Dâru'l-Cil, 1. Baskı, Beyrut, 1992, III, s. 966; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk.ve tlk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, I-VII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, III, s. 311; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 10. Baskı, Beyrut, 1969, s. 227; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 868; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 31; Apak, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", s. 188

⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 868; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 29

⁴³ İbn Abdilber, *İstîâb III*, s. 966; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe III*, s. 311; es-Suyûtî, Celâlüddîn eş-Şafîî (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974, s. 29-30; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 227; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 31; Nedvî, Seyyid Süleyman, *Hz. Ebubekir*, trc. Beyhan Demirci-M.Sait Konar-Ahmet Karataş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, s. 18

Örneğin Âmir b. Sa'd, ihtilafları çözmek için tarafları huzuruna kuşluk vaktinde kabul ettiği için Dıhyân lakabıyla anılırdı.⁴⁴

Dâvâların görülmesi için belirli bir yer yoktu. Genellikle hakemlerin evleri⁴⁵ ya da toplantı salonları (nevâdî)⁴⁶ mahkeme salonu olarak kullanılırdı. Dâvâ sırasında hakemler tarafları dinler, dâvâcıdan delil sunarak iddiasını ispatlamasını ister, bunu yapamadığı takdirde dâvâlıya yemin teklif ederdi.⁴⁷ O zamanın delil anlayışını, Mekke'nin ünlü hakemlerinden Kus b. Sâide; "Davasını delil ile ispat etmek davacıya, yemin etmek ise davalıya düşer," cümlesiyle ifade etmiştir.⁴⁸ Duruşma esnasında şahitler ve bilirkişi (ehli vukûf) dinlenir, bunların doğru söyleyeceklerine dair yemin verdirilirdi. "Kaif" denen bilirkişilerden bazıları toprak üzerinde bulunan ayak izlerinden bir hırsızın kimliğini bile bulabilirdi.⁴⁹ Örneğin Âmir b. Zarib bir davada ufak bir ipucu yardımıyla kendisine getirilen probleme çözüm bulmuştu.⁵⁰ el-Ef'a el-Cürhümî ise kendisine getirilen miras davasında taraflara yemin teklif etmişti.⁵¹

Dâvâ sırasında uygulanan bir diğer yöntem ise "Kasâme" idi.⁵² Kasâme, faili meçhul cinayetlerde cinayetin işlendiği veya cesedin bulunduğu yerde yaşayan topluluktan elli kişinin cinayeti işlemediğine ve görmediğine dair yemin etmesine denirdi. Bu yemini yapanlar, "eğer yalan söylüyor ve yalan yere yemin ediyorsa, Allah'ın lanetinin kendi üzerlerine olmasını" isterlerdi.⁵³ İkinci bir yol olarak da maktulün yakınlarının cinayeti belli bir şahsın işlediğine inanmaları ve böyle bir iddiada bulunmaları halinde bu defa onlardan cinayeti o şahsın işlediğine dair yemin etmesi isteniyor, yemin ederlerse sanığa diyet ödetiliyordu.⁵⁴ Bu yemin, Kâ'be'nin

⁴⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 497; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 29; İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 135; Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Muhammed Hamidullâh, I-XIII, Dâru'l-Meârif, Mısır, ty., I, s. 88

⁴⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 506; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab II*, s. 952; Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 61

⁴⁶ Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 506; Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, s. 61

⁴⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 508-509; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 73

⁴⁸ Ali Dede, Alâüddin Bosnevî (998/1590), *Muhâdaratü'l-Evâil ve Müsâmeretü'l-Evâhir*, el-Matbaatü'l-Âmireti'ş-Şerifiyye, Mısır, 1311/1894, s. 98; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 30

⁴⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 866; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 30

⁵⁰ İbn Hişâm, *Siret I*, s. 171; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye III*, s. 234

⁵¹ Fâkihî, *Müntekâ II*, s. 135; Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 639

⁵² Müslim, *Sahîh III*, 1295 (Kasâme 7, had. no: 1670); Fâkihî, *Müntekâ II*, s. 142; en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Albânî, Mektebetü'l-Meârif, 1. Baskı, Riyad, 1996, s. 717-718 (Kasâme 2, had. no: 4707-4709)

⁵³ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 100; Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 189; Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 524; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 72; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 868; Bardakoğlu, Ali, "Kasame", *D.İ.A.*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 528

⁵⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 524; Bardakoğlu, "Kasame" XXIV, s. 528

Hatim denilen üstü açık kısmında yapıldı.⁵⁵ Kasâme yeminini ihdas eden Kureyş hakemlerinden el-Haris b. Ubeyd idi.⁵⁶

Daha önce câhiliye döneminde hakemlerin, tatbik edecekleri düzenli veya yazılı bir kanunun olmadığını ve bundan dolayı ya kendi görüşlerine, ya da örf ve âdetlere göre hükmettiklerini belirtmiştik.⁵⁷ Bunun yanında yine hakemlerin verdiği hüküm uygulanmak zorunda da değildi. Hükümün uygulanması tarafların iyi niyetine veya taraflardan lehine hükmolunanın üstünlüğüne bağlı idi.⁵⁸ Yani hakemin kararı, infazı mümkün bir karardan ziyade daha çok anlaşmazlık konusu olan şeyde sadece hakların bir tespitiydi.⁵⁹

Bir hakemin kararına karşı “temyize gitme” gibi ikinci bir inceleme ya da itiraz söz konusu değildi.⁶⁰ Bu konuda tek yaptırım gücü batıl inançlar ve kamuoyu idi. Hakemler düşünce ve görüşlerini, önce tartışmaya konu olan şeyin ayrıntılı biçimde anlatılmasıyla başlayan ve nihayet vardıkları kararlar son bulan kafiyeli düzyazılarla açıklıyorlardı.⁶¹ Eğer iki taraf da kendi arzularıyla hakemin kararını kabul ederlerse, ihtilâf yeni bir kan davasına dönüşmeden gömülmüş oluyordu.⁶²

Yine Hicaz bölgesinde katılımı oldukça yüksek olan, her yıl Hac mevsiminden hemen önce Mekke’ye yakın bir yerde yapılmakta olup Araplar arasında çok önemli bir yere sahip olan Ukâz Panayırı’ndan da bahsetmeden geçemeyeceğiz. Organizasyonu kabileler tarafından ortaklaşa yürütülmekte olan bu panayırdaki, hüküm verme ve anlaşmazlıkları çözme yetkisi ise önceki paragraflarda adı sıkça geçen ünlü hakem Âmir b. Zarib’den beri Temîm kabilesine aitti. Panayıra gelenler ekonomik çıkarlarını garanti altına almak amacıyla her türlü ticarî anlaşmazlıklarını panayır süresince hakeme götürmek suretiyle çözüme kavuştururlardı. Yine kabile asabiyetinin yaşandığı Câhiliye dönemi Arabistanı’nda, kabileler arası anlaşmazlıklar her yıl özellikle de Ukâz panayırı hakemine başvurulmak suretiyle çözüme kavuşturulurdu. Bu panayırın elimizdeki kaynaklara göre en önemli ve efsaneleşmiş hakemleri ise şunlardır: Câhiliye döneminde Âmir

⁵⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 868

⁵⁶ Fâkihî, *Müntekâ II*, s. 142

⁵⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal V*, s. 241; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 55-56; Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 18

⁵⁸ Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 100; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 4; Zeydan, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 56; Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 18-19

⁵⁹ Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 19

⁶⁰ Fendoğlu, 61; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 865

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh I*, s. 554; el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbâs Ahmed Suheylî (821/1418), *Kitâbu Subhu'l-A'sâ*, I-XIV, Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, Kahire, 1922, I, 398-399; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 865

⁶² Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ XIII*, 352; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 865-866

b. Zarib, Sa'd b. Zeyd ve Süfyân b. Mücâşi'; İslâm'ın geldiği sıralarda Muhammed b. Süfyân b. Mücâşi' ve İslâm ile birlikte Akra' b. Hâbis.⁶³

Son olarak, yine bu devirde zulüm gören, kendisini destekleyecek güçlü akrabalarından yoksun olan insanların uğradıkları haksızlıkları telafi etmek amacıyla kurulmuş olan ve son devir âlimlerinden Muhammed Hamidullah'ın da "Bahadırılık Teşkilatı" olarak nitelendirdiği "Hilfü'l-Fudûl"dan da bahsetmek suretiyle makalemizi sonlandıralım. Araplar arasında savunma, himaye veya zulme uğrayanın hakkını zalimden alma gibi amaçlarla ittifaklar kurulurdu. Kurulan bu ittifaklar, iki veya daha fazla kabile, bir kabile ile başka bir kabileye mensup bir şahıs veya iki şahıs arasında yardımlaşmayı ve dayanışmayı temin için gerçekleşebilirdi. "Hilf" adı verilen bu ittifak ve antlaşmalar, kuruluş amacına veya kurucularına verilen sıfatlara göre Hilfü'l-Fudûl, Hilfü'l-Mutayyebûn, Hilfü'l-Ahlâf gibi adlarla anılırdı.⁶⁴ Mesela Hz. Peygamber, Ficâr Savaşlarından kısa süre sonra Hâşim, Muttalib, Esed, Zühre ve Teymoğullarının ittifakı ile kurulan Hilfü'l-Fudûl Antlaşması'na katılmıştı. Bu antlaşmanın gerçekleşmesine ise Hz. Peygamber'in amcası Zübeyr teşebbüs etmişti. Teym kabilesi ileri gelenlerinden Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde toplanan kurucu üyeler; zulme uğrayanların haklarını zalimlerden alıncaya kadar mücadele edeceklerine, Mekke halkından ve Mekke'ye dışarıdan gelen kimselerden haksızlığa uğrayanların yanında yer alacaklarına ve zalimden hakkını alıncaya kadar mazlumu destekleyeceklerine dair karar aldılar. Bu antlaşmanın akdine şu olayın vesile olduğu söylenir: Zübeyd kabilesinden bir şahıs Mekke'ye gelir ve Âs b. Vâil'e ticaret için getirdiği malını satar. Ancak Âs, malın ücretini vermez. Zübeydli, Ahlâf kabileleri olan Abdüddâr, Mahzum, Cumah, Sehm ve Adiy'e başvurur. Ancak onlar Âs b. Vâil'e karşı adama yardım etmezler. Bunun üzerine alacaklı, Kureyş kabilesini yardıma çağırır. Zübeyr b. Abdülmuttalib ve Abdullah b. Cüd'ân'ın önderliğinde Hilfü'l-Fudûl Antlaşması yapıldıktan sonra cemiyet üyeleri Âs b. Vâil'e giderler ve malın parasını tahsil edip Zübeydliye verirler. Yirmi yaşında iken bu antlaşmanın imzalanmasına iştirak eden Hz. Peygamber, sonraları bu olaydan övgüyle bahsetmiş ve şunları söylemiştir: "Ben, Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde bir antlaşma yapılırken bulundum ki, bu antlaşmayı kızıl tüylü bir deve sürüsü ile dahi değişmem. İslâm'da böyle bir antlaşmaya çağırılsam derhal kabul ederim". Hilfü'l-Fudûl, katılımcılarının ya da üyelerinin daha sonra yeni üye almamalarından dolayı, yirmi otuz sene içinde son üyesinin ölümü ile son bulmuştur.⁶⁵

⁶³ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 181-183; Yılmaz, İbrahim, *Panayırklar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997, 108-111; Hamidullah, *İslâm Peygamberi II*, s. 866

⁶⁴ Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", *D.İ.A.*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 29-30; Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, s. 67

⁶⁵ İbn Hişâm, *Sîret I*, s. 183-186; İbn Sa'd, *Tabakât I*, s. 106-107; İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 167; Ya'kûbî, *Târih II*, s. 16-17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih I*, s. 570-

SONUÇ

İslâm'dan önce, Hicaz bölgesi dâhil Arabistan'ın birçok yeri merkezi otoriteden yoksun ve idarî yönden zayıf bir durumdaydı. Çoğunlukla kabileler halinde yaşayan câhiliye araplarının, merkezi otoriteden yoksun olmalarından dolayı, siyasî durumları da kargaşadan ibaretti.

Merkezî bir idarenin olmayışı, kabile içinde veya kabileler arasında adâletin sağlanmasını neredeyse imkânsız hale getiriyordu. Ayrıca toplum içinde haklar, sorumluluklar ve hürriyetler konusunda bireylere yardımcı olacak yetkili siyasî bir makam da yoktu. Bireyler haklarını kendileri korumak ve elde etmek zorundaydılar. Üstelik merkezî bir otoritenin olmayışı, her türlü tecavüz, haksızlık ve kan davalarının çoğalmasına sebep oluyordu.

İslâm'dan önce özellikle Hicaz bölgesinde hakemler tarafından yürütülen isteğe bağlı yargı sistemi, bireylerin haklarının korunması ve elde edilmesi için yeterli değildi. Çünkü hakemin uygulayacağı düzenli bir kanun olmadığı gibi, kararının da bir anlamı olmuyor ve anlaşmazlıkları ortadan kaldıracak bir çözüm yolu üretmiyordu. Eğer haklı olduğuna karar verilen taraf zayıfsa, hakkını alması karşı tarafın insafına bağlı oluyordu. Diğer taraftan, haklı olduğuna karar verilen taraf kuvvetli ise gerektiği taktirde zora başvurmak suretiyle hakkını alıyordu.

KAYNAKÇA

- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 10. Baskı, Beyrut, 1969
- Ali Dede, Alâüddîn Bosnevî (998/1590), *Muhâdaratü'l-Evâil ve Mûsâmeretü'l-Evâhir*, el-Matbaatü'l-Âmireti'sh-Şerîfiyye, Mısır, 1311/1894
- Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009-2011
- _____, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2001, Sayı: 10/1, s. 177-194
- Arı, Mehmet Salih, "Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci-Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, Konya, 2004, Sayı: 4, s. 175-190
- Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979

- Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *D.İ.A.*, İstanbul, 1994, IX, s. 473-479
- _____, "Kasame", *D.İ.A.*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 528-530
- _____, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Ensar Vakfı Yay., Bursa, 1990, s. 93-104
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Muhammed Hamidullah, I-XIII, Dâru'l-Meârif, Mısır, ty.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2002
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, el-Mektebetü's-Selefiyye, Kahire, 1400/1980
- Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Câmiatü Bağdâd, 2. Baskı, Bağdat, 1993
- Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1982
- Çağrıncı, Mustafa, "Asabiyet", *DİA*, İstanbul, 1991, III, s. 453-455
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1424/2003
- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (272/885), *Kitâbü'l-Müntekâ fî Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, I-II, Leipzig, 1859
- Fayda, Mustafa, "Bedevi", *DİA*, İstanbul, 1992, V, s. 311-317
- _____, "Cahiliye", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, s. 17-19
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İmaj Ajans, Ankara, 2003
- Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dîni-Kültürel-Sosyal)*, trc. Sadreddin Gümüş, I-XII, Kayıhan Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul, 1987
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Dâru'l-Cil, 1. Baskı, Beyrut, 1992
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. İlze Lichtenstadter, Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdümelik (218/833), *İslâm Tarihi (Siret-i İbn Hişâm Tercemesi)*, trc. Hasan Ege, I-IV, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006
- İbn İshâk, Muhammed (151/768), *Siyer*, thk. Muhammed Hamidullah, çev. Sezai Özel, Akabe Yayınları, İstanbul, 1988
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Hicr li't-Tibâa, Cize, 1997

- İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Hâşim Mummec eş-Şâzelî, I-VI, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1119/1707
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Firâ' Abdullah el-Kâdî, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987
- _____, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk.ve tlk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996
- el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbâs Ahmed Suheylî (821/1418), *Kitâbu Subhu'l-A'şâ*, I-XIV, Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, Kahire, 1922
- Köprülü, Fuat, "Fıkıh", *İ.A.*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1977, IV, s. 601-622
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri (261/875), *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991
- Nedvî, Seyyid Süleyman, *Hz. Ebubekir*, trc. Beyhan Demirci-M.Sait Konar-Ahmet Karataş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, tlk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Mektebetü'l-Meârif, 1. Baskı, Riyad, 1996
- Özkuyumcu, Nadir, "Hilf", *D.İ.A.*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 29-30
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2004
- Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1986
- es-Suyûtî, Celâluddîn eş-Şafî (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Dâru'l-Meârif, 2. Baskı, Kahire, 1967
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *el-Câmiü'l-Kebîr*, thk. Beşşâr b. Avvâd, I-III, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1998
- Tülücü, Süleyman, "Cahiliye Kelimesinin Mana ve Menşe'i", *A.Ü. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Erzurum, 1980
- Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, Çağrı yayınları, İstanbul, 1980
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (292/905), *Târîh*, I-III, Matbbatü Brill, Leiden, 1883

- Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, s. 272-276
- Yılmaz, İbrahim, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997
- ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî (1205/1790), *Tâc'ul-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1965-2001
- Zeydan, Abdülkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, trc. Ali Şafak, Sırdaş Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 1976
- Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, sdş. Mümin Çevik, I-V, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1976